

УДК 947: 477.7: 372.48

Вікторія Добровольська*

**РОЛЬ М. ЛАНГЕ У СПРАВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ
В ОДЕСІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті висвітлено проблему здобуття жінками Півдня України вищої освіти у ХІХ ст., проаналізовано роль наукової інтелігенції Новоросійського університету у справі створення вищої жіночої освіти в Одесі на прикладі діяльності вченого і педагога М. Ланге, розкрито його організаційну та педагогічну роботу на посаді директора Одеських педагогічних та вищих жіночих курсів на початку ХХ ст.

Ключові слова: *вища жіноча освіта, вищі жіночі курси, Одеські педагогічні курси, Новоросійській університет, модернізація освіти.*

В умовах сьогоденних реалій переосмислення самобутності українського народу і реформування усіх сфер життя загалом, і системи освіти зокрема, важливим є вивчення біографічного та творчого шляху видатних представників української освіти і науки. Особливий інтерес викликає період ХІХ – початку ХХ століття, який носить назву періоду національного відродження. У цей час активну роль у суспільно-політичному житті країни відіграє інтелігенція, яка висуває ідеї національного визволення, реформування освіти, боротьби з неписьемністю, всестановості освіти, впровадження передових педагогічних технологій та ідей Західної Європи у навчальних закладах Російської імперії, яка у той період володіла більшістю українських земель. Впровадження цієї ідеології сприяло мовній та етнічній єдності усіх українських земель, а згодом і політичному об'єднанню українців. На цій основі формувався український менталітет.

Формування національної еліти відбувалося в умовах жорсткого тиску російської цензури, заборон та утисків. В умовах тотального контролю влади представники педагогічної еліти розгорнули широкий просвітницький рух. Просвітництво зачепило і сферу вищої освіти. Професури університетів почали виступати за реалізацію ідеї вищої жіночої освіти, необхідність якої стала вже

---

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Херсонської державної морської академії

зрозумілою широким колам суспільства. У зв'язку з цим автор статті прагне на прикладі вивчення ролі професора Новоросійського університету М. Ланге у справі організації вищої жіночої освіти Одеси розкрити важливу просвітницьку роль української інтелігенції.

В українській історіографії ця проблема досліджена недостатньо. Загальна характеристика системи вищої школи України наприкінці XIX – на початку XX століття подавалася у праці радянського дослідника М. Заволоки, причому діяльність жіночих шкіл окремо не вивчалася [7]. Праці радянських науковців Ф. Гольдіна та Т. Федотової присвячені внеску видатних педагогів у справу реформування вищої школи Одеси, у тому числі й професора М. Ланге [1; 12]. Проблему становлення та розвитку системи вищої жіночої освіти на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX століття розглядають такі сучасні дослідники: А. Добролюбський, О. Мельник, О. Мурашко, В. Кочмар та ін. [6; 8; 9; 10]. Метою даної роботи є спроба з'ясувати передумови становлення системи вищої жіночої освіти Півдня України у II половині XIX ст., розкрити внесок професора М. Ланге у справу відкриття та організації Одеських вищих жіночих курсів на початку XX ст., розглянути діяльність М. Ланге на посаді директора курсів, проаналізувати психолого-педагогічну спадщину вченого.

Вищі жіночі навчальні заклади виникли на українських землях під впливом революційно-демократичного руху 1860–70-х років. До цього часу випускниці середніх освітніх закладів – гімназій та інститутів шляхетних дівчат – могли здобути вищу освіту лише за кордоном, в Німеччині або Швейцарії. З часом царський уряд прийняв рішення відкрити вищі жіночі курси (ВЖК) у Російській імперії. Основних причин цього рішення було декілька. По-перше, у зв'язку із зростанням кількості населення не вистачало педагогічних кадрів, особливо для середньої школи. По-друге, відкриття шкіл в Російській імперії давало можливість контролювати благонадійність слухачок і зменшити вплив

передових ліберальних ідей з Європи. По-третє, існувала потреба у збільшенні кількості грамотного населення для економічного розвитку країни.

Проблему становлення і розвитку вищої жіночої освіти необхідно розглядати в історичному взаємозв'язку з проблемами жіночої рівноправності та соціальних змін, викликаних економічними реформами 1860-х рр., коли однією з найважливіших проблем внутрішньої політики в країнах Європи стає вища жіноча освіта [8, с. 56].

У 1878 р. у Києві були відкриті вищі жіночі курси у складі словесно-історичного і фізико-математичного факультетів. У наступному році відкрилися і перші вищі жіночі курси в Одесі. Кількість бажаючих здобути вищу освіту вистачало – 215 слухачок. Ці курси були відкриті завдяки ініціативі професора О.С. Трачевського і утримувалися переважно за його рахунок [6, с. 16].

Вищі жіночі курси не були урядовою справою, а виникали з громадської і приватної ініціативи. Проблем вистачало: міністерство народної освіти не виділило ніяких коштів на утримання школи, приватні пожертвування не покривали усі витрати, не було своїх викладачів і професури, а також власних приміщень. Крім того, після вбивства імператора Олександра II розпочалися реакційні заходи 1880-х рр., які передбачали ліквідацію вищих жіночих курсів по всій країні.

Наступна спроба відкрити вищі курси для жінок Півдня України була зроблена на початку ХХ століття. Так, керівництво Одеським навчальним округом кілька разів – у 1895 і 1900 р. – подавало прохання відкрити в місті інститут вищої жіночої освіти. Причини були зрозумілими: «число осіб, що закінчують повний восьмирічний курс у жіночих гімназіях Одеського навчального округу, щорічно сягає цифри не менше 600 осіб, з яких чимало відправляються у закордонні вищі школи, прагнучи подальшої наукової освіти» [8, с. 57].

Восени 1902 р. попечительство Одеського округу доручило професору Новоросійського університету М.Ланге скласти проект жіночих педагогічних курсів, який і було представлено у міністерстві народної освіти. Останнє запропонувало створити з майбутніх викладачів курсів комісію для складання проекту «Положення» про курси і детальні програми викладання на них. Такий проект, розроблений комісією під керівництвом професора М. Ланге, було надано.

У липні 1903 р. було відкрито жіночі педагогічні курси на правах приватного навчального закладу для надання дівчатам вищої наукової освіти і педагогічної підготовки, потрібної для вчительок гімназії [2, арк. 4; 12, с. 20].

Жіноча освіта, що була частиною загальної системи вищої освіти імперії, представляла собою одну із форм організації наукової роботи [7, с. 83-84]. На Одеських педагогічних курсах діяло п'ять відділень: історичне, російської мови і словесності, французької мови і словесності, німецької мови і словесності, математичне. Ці курси користувалися популярністю серед населення міста внаслідок надання якісної освіти, про що свідчить швидке зростання кількості слухачок: від 296 (1904 р.) до 486 жінок (1905 р.) [3, арк. 4 зв.-5]. Навчання йшло за рахунок плати за навчання і пожертвувань, уряд ніякої фінансової допомоги не надавав. Отже, уряд отримувал спеціалістів з вищою педагогічною освітою, не витрачаючи коштів на підготовку.

Першим директором курсів було назначено ординарного професора Імператорського Новоросійського університету М. Ланге. Саме йому судилося стати організатором і першим директором вищих жіночих курсів Одеси, які стали центром вищої жіночої освіти всього Півдня України. Крім того, він очолив Раду курсів, яка займалася навчальною частиною. Господарська частина була під контролем попечительського комітету, що складався з директора, трьох членів Ради та інспектора.

Курси утримувалися за рахунок плати за навчання – 150 крб. за рік. Для порівняння: на початку ХХ ст. хліб коштував 2-3 коп., картопля – 50 коп. за

пуд, яйця – 25 коп. за десяток. Активний громадський діяч професор О. Трачевський пожертвував новим курсам суму у 6059 крб.50 коп., яка залишилася у нього від перших вищих курсів [6, с. 19-20].

У результаті революційних подій 1905 року курси були закриті. Коли 12 жовтня 1905 р. курсистки влаштували в приміщенні курсів сходку, де закликали до боротьби з темними реакційними силами, М. Ланге на знак солідарності сам прибув на цю сходку на чолі ліберальної групи професорів [10, с. 303].

Вже у наступному 1906 році завдяки клопотанню професорів Новоросійського університету М. Ланге, Є. Щепкіна, І. Слешинського курси було реорганізовано у вищі жіночі курси у складі двох факультетів: фізико-математичного та історико-філологічного, пізніше відкрився ще й юридичний факультет [4, арк. 6, 8].

Створені на базі педагогічних курсів Одеські вищі жіночі курси увійшли у загальну систему вищих жіночих курсів. В організаційній структурі нагадували університет, але в той же час були принципово новим типом вузу. Замість відділень були організовані факультети на чолі із деканами, попечительський комітет був організований у господарський (директор курсів, декани, три професора). Директором залишився професор М. Ланге, організатор експериментальної психологічної лабораторії на курсах [1, с. 57-58; 12, с. 20].

Високий рівень викладання на курсах відбувався завдяки плідній праці насамперед професорів Новоросійського університету. У 1910 році у штаті викладачів курсів були: 51 викладач Новоросійського університету, і лише 8 – викладачі інших навчальних закладів [5, арк. 9].

Так, професор Новоросійського університету І. Слешинський викладав математику, Є. Щепкін – середньовічну та нову історію, А. Деревицький – античну літературу і латинську мову, А. Шпаков – історію російського права, В. Косинський – політичну економію, Е. фон Штерн – давню історію, історію Греції та ін. [14, арк. 1-2; 13, арк. 28, 32 зв.].

З'ясуємо творчу біографію ініціатора створення вищих жіночих курсів та першого директора. Микола Миколайович Ланге (1858–1921) – видатний психолог й історик філософії, один із засновників експериментальної психології. Народився майбутній вчений в сім'ї професора військово-юридичної академії в Петербурзі в 1858 р. Після закінчення Петербурзького університету був відряджений за кордон, де працював у психологічній лабораторії В. Вундта при Лейпцизькому університеті. У Німеччині М.М. Ланге спеціалізувався у галузі експериментальної психології та займався збиранням матеріалу для власних досліджень. Після захисту магістерської дисертації «История нравственных идей XIX века» (1888 р.) М.М. Ланге був призначений на посаду приват-доцента Новоросійського університету. Докторську дисертацію «Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания» М.М. Ланге захистив у Московському університеті у 1894 р. [9, с. 42].

Микола Миколайович Ланге – активний учасник громадсько-педагогічного руху в Україні. Його педагогічні погляди були досить прогресивними. Психолого-педагогічні праці М.М. Ланге («Теорія вольової уваги», «Закон перцепції» (1892), «Елементи волі» (1890), «Психологія» (1914) мали велике значення для становлення педагогічної теорії та практики. М.М. Ланге займався проблемами сприйняття, уваги, пам'яті, мислення на основі розуміння рухових реакцій як первинних по відношенню до психічних процесів. Відкриття, які зробив М.М. Ланге протягом свого життя, залишили значний слід у розвитку світової психології: за результатами систематичних досліджень уваги він створив моторну теорію, відкрив якісно своєрідні закономірності сприйняття (предметності та цілісності), встановив закон перцепції, чим випередив когнітивну психологію на десятки років.

Він організував першу у Росії експериментальну психологічну лабораторію. Там проходили дослідження і практичні заняття зі студентами з курсів психології, експериментальної психології, педагогічної психології.

М.М. Ланге та створена ним психологічна лабораторія принесли Одесі світове визнання як значного психологічного центру.

У 1901 р. М.М. Ланге був обраний головою Історико-філологічного товариства, якому приділяв багато часу. В цьому товаристві та студентському гуртку обговорювалися доповіді та реферати викладачів і студентів. Пізніше Миколу Миколайовича було призначено деканом історико-філологічного факультету університету [9, с. 43].

Новоросійському університету М.М. Ланге віддав 32 роки свого життя, впродовж яких зробив багато важливих наукових відкриттів, займався суспільною діяльністю у місті. Завдяки його таланту та ініціативі Новоросійський університет поповнився педагогічним відділом, для якого вчений розробив курс «Педагогіка». В університеті М.М. Ланге читав «Історію педагогіки» і «Основи дидактики» ще до включення педагогіки в навчальні плани. Крім того, був викладачем історії нової філософії, психології, естетики.

У своїх виступах, наукових працях він підкреслював необхідність педагогічної освіти випускників університету. Вчений постійно наголошував, що, поряд із читанням лекцій загального курсу педагогіки з елементами історії, потрібно викладати основи дидактики, проводити семінарські заняття з питань окремих дидактик (методик), з історії школи, історії педагогічної теорії. Мрією вченого було створення кафедри педагогіки, де б працювали найкращі науковці-професіонали, які були б одночасно й вчителями-практиками.

М.М. Ланге, вважав, що розвиток педагогічної теорії та практики повинен базуватись на «науковій обробці питань», активному використанні у педагогіці експерименту. Він підкреслював, що людська особистість на 99 % — продукт історії та суспільства. Якщо наступність у тварин зумовлена лише фізіологічним наслідуванням, то в людини діє зовсім інший чинник — традиції в широкому розумінні, передача від одного покоління до іншого всієї сукупності досягнутої культури через копіювання, навчання, мову.

На прикладі вивчення педагогічної спадщини М.М. Ланге можна дослідити провідну тенденцію української психології — поєднання дослідного, експериментального матеріалу й високого рівня теоретичних узагальнень, що завершується спробами побудови психологічної системи [11, с. 189].

М. Ланге був керівником Комітету початкової школи при міській думі. Професор вважав, що найбільші проблеми системи народної освіти в Російській імперії полягають у наданні переваги класичній освіті, «зубрячці», муштрі. У 1905 р. М.М. Ланге поставив питання про реформу середньої школи. Так, у березні цього року він виступив на засіданні педагогічного відділу при Новоросійському університеті з доповіддю «У чому повинна полягати реформа нашої школи». Він засудив бюрократичний режим школи, виступив за відміну цензури, за доступність освіти для всіх станів суспільства [10, с. 21].

У той же час М.М. Ланге склав від імені педагогічного відділу доповідну записку до Ради міністрів, з рішучою вимогою радикальної реформи школи. Записку, цю було зачитано на згаданому засіданні Відділу й надіслано до Ради міністрів. Ось вимоги, що висувалися автором:

1. Загальна обов'язковість елементарного навчання і пов'язане з цим підвищення урядових витрат на освіту, принаймні до 6% державного бюджету.
2. Загальноприступність урядових шкіл, без різниці стану, національності й віросповідання.
3. Злиття нижчих класів гімназії з міськими школами.
4. Ослаблення і суворе обмеження законом бюрократичного впливу на школу.
5. Підсилення впливу громадських організацій на школу й поширення прав педагогічних рад.
6. Скасування особливої цензури книжок із боку вченого комітету міністерства народної освіти й надання педагогічним радам права вибору підручників.

7. Надання педагогічним радам середніх шкіл права обирати директора й інспектора.

8. Усунення примусового характеру в релігійному вихованні.

9. Зрівняння жіночих шкіл із чоловічими.

10. Надання земствам, містам і громадським установам права вільного відкриття будь-яких шкіл із будь-якими програмами [10, с. 305-306].

Закінчується «Записка» такою тирадою: «Обмежуючи, згідно своєму статуту, своє клопотання зазначеними питаннями, Педагогічний Відділ Історично-Філологічного Товариства вважає, однак, за свій обов'язок висловити своє переконання, що кінцевою умовою реального переведення цих реформ він визнає участь вільно обраних народних представників у шкільному законодавстві й свободу особи, друку й зібрань».

Педагог вказував на брак в учнів навичок самостійного спостереження, мислення, інтересу до здобуття і поповнення знань. Для запобігання цьому, на його думку, слід насамперед відмінити жорстку регламентацію роботи вчителя. Захищав принцип загальнодоступності освіти, доказуючи, що школа повинна пробуджувати у дітей наукові інтереси, вчити їх мислити.

Експериментаторська діяльність психолога М. Ланге відіграла позитивну роль у педагогіці. В основу роботи вищих жіночих курсів було покладено принцип самостійної роботи дівчат. Розроблені вченим проблеми уваги, волі, мислення були спрямовані на вдосконалення методів та індивідуальний підхід у навчанні.

На ВЖК він читав лекції з психології, педагогіки, історії педагогіки, основ дидактики, вступ до філософії й вів практичні заняття. Його лекції були «краще всіх за своєю змістовністю». Його вважали людиною «чесною» і «достойною» [6, с. 18].

Царський уряд під тиском громадськості дозволив існувати вищим жіночим курсам, але намагався не допустити появи неблагонадійних думок.

Керування курсами професором М. Ланге було досить ліберальним, що і спричинило розлад між ним і керівництвом Одеського навчального округу.

Ось що писав куратор Одеської шкільної округи Х.П. Сольський міністрові народної освіти від 29-го квітня 1905 р.: «При директорові Ланге курси ухилилися від прямого й високого свого призначення – готувати слухачок до педагогічної діяльності в жіночих гімназіях – і взяли напрямом різко політичний і, як висловлюються особи, здається, цілком обізнані з цією справою, курси швидше можуть уявляти з себе не що інше, як «організоване революційне бюро... Мною дуже часто робилися дирекції курсів попередження і давалися різні вказівки, і як би вона скористувалася з них, то, можливо, спасла б курси від сумної необхідності їхнього закриття і не допустила б того напрямку, що не дозволяє в теперішній час по совісті висловитися на користь їхнього дальшого існування» [10, с. 302-303].

Якщо під час головування М. Ланге запрошені викладачі і лаборанти затверджувалися директором курсів, то з 1909 року царський уряд закінчує з цією практикою, вводячи право затвердження всього педагогічного персоналу попечителем навчального округу.

Коли наступила реакція, вона ніскільки не зламала непохитності М.М. Ланге. Він відмовився дати свій підпис у прочитанні циркулярного розпорядження міністерства освіти від 15-го жовтня 1906 року, яким не дозволялося службовцям брати участь в протиурядових партіях, що прямують до повалення існуючого державного ладу. За таку відмову наказом міністерства народної освіти від 9-го лютого 1907 року його було звільнено від посади викладача педагогіки в жіночій гімназії Пешковської [10, с. 303].

Вороже ставився до М.М. Ланге і чорносотенний куратор Одеського навчального округу Щербаков, що й змусило, нарешті, Миколу Миколайовича вже 1908 року залишити керування улюбленою установою. Про відношення до директора вихованок курсів свідчить така історія.

Курсистки вирішили вшанувати пам'ять директора, вивісивши його портрет у читальній залі курсів. Клопотання про це було порушено перед відповідними органами. міністерство народної освіти спочатку погодилося на пропозицію курсисток і повідомило про це куратора Щербакова. Однак останній звернувся до міністерства з доповідною запискою, де доводив, що М.М. Ланге, як ліберальний директор, не заслуговує того, щоб його портрет оздоблював читальню. Міністр Шварц погодився з аргументами куратора й скасував свою постанову, тому курси так і не побачили портрета їхнього фундатора й першого директора.

Після відмови професора М. Ланге від посади директора, Рада курсів обрала директором професора Новоросійського університету Е. Штерна, який був затверджений міністерством. Професор Ернст Штерн був видатним вченим-археологом, у 1896–1911 рр. головним хранителем Одеського музею старожитностей [6, с. 23].

Отже, професор Новоросійського університету М.М. Ланге був видатним ученим і активним громадським діячем. Саме він стояв у витоків наукової педагогіки, відкрив першу в країні лабораторію експериментальної психології і заклав основи вищої жіночої освіти всього Півдня України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гольдин Ф. Л. Прогрессивная педагогическая мысль юга Украины II пол. XIX – нач. XX столетия / Ф. Л. Гольдин. – Одесса, 1965. – 79 с.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 385. – Арк. 4.
3. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 19. – Спр. 50. – Арк. 4 зв.–5.
4. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7528. – Арк. 6, 8.
5. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7653 – Арк. 9–15.

6. Добролюбский А. Из истории педагогического университета [Электронный ресурс] / А. Добролюбский // Режим доступа : http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_18/alm_18_8-31.pdf
7. Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX століття / М. Г. Заволока. – К., 1977. – 105 с.
8. Мельник О. В. Модернізація жіночої освіти в Одесі (1879–1919 рр.) / О. В. Мельник // Інтелігенція і влада. – 2010. – Вип. 20. – С. 55–68.
9. Мурашко О. С. Сторінками рідкісних видань : розвиток психологічної науки в Одеському (Новоросійському) університеті / О. С. Мурашко, В. С. Кочмар // Вісник Одеського національного університету. Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. Том. 14. – 2009. – № 19. – С. 37–55.
10. Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке : монографія / В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиначенко, Е. В. Полевщикова ; отв.ред. М. А. Подрезова. – Одеса, 2010. – 352 с.
11. Роменець В. А. Історія психології XIX – початок XX ст. / В. А. Роменець. – К., 2007. – 832 с.
12. Федотова Т. Н. Н. Н. Ланге и Одесские высшие женские курсы / Т. Н. Федотова // Материалы конф., посв. 100-летию со дня рожд. проф. Н. Н. Ланге (1858–1958). – Одесса, 1958. – С. 20–22.
13. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК). – Ф. 386. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 28, 32 зв.
14. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 7. – Арк. 1–2.

В статье рассказывается о проблеме получения женщинами Юга Украины высшего образования в XIX в., проанализирована роль научной интеллигенции Новороссийского университета в деле создания высшего женского образования в Одессе на примере деятельности ученого и педагога Н.Ланге, освещена его организационная и педагогическая работа на должности директора Одесских педагогических и высших женских курсов в начале XX в.

Ключевые слова: высшее женское образование, высшие женские курсы, Одесские педагогические курсы, Новороссийский университет, модернизация образования.

The role of scientist and teacher M.Lanhe in the organization of higher female courses in Odessa at the beginning of XX century is analyzed. The author highlights the historical background of the formation of higher education for women South of Ukraine (on the example of Odessa) at the end of XIX century. The role of the general public of Odessa in the opening of higher female courses is defined, the active role of Novorossiysk University professors in this case is highlighted. Indicated that it was the professor of this university M.Lanhe who destined to be the chief organizer of high school for women and, in addition, the first director of the newly established educational institutions - higher female courses – at the beginning of XX century. The role of the Odessa pedagogical courses led by Professor M.Lanhe as the foundation for the higher female courses is discovered. Activity of M.Lanhe as the leader of these courses is observed, the psychological and pedagogical legacy of this scientist is analyzed. The structure of the institution, which gives reason to call higher courses for women a new fundamentally type of university is described.

Key words: higher women education, higher women courses, Odessa educational courses, Novorossiya University, the modernization of education.